

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Διακυβεύσεις και αντιπαραθέσεις
σχετικά με την επικείμενη έξοδο
του Ηνωμένου Βασιλείου
από την ΕΕ

Λεωνίδα Βατικιώτης,
Επιστημονικό Στέλεχος ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Διακυβεύσεις και αντιπαραθέσεις
σχετικά με την επικείμενη έξοδο
του Ηνωμένου Βασιλείου
από την ΕΕ

Λεωνίδας Βατικιώτης,
Επιστημονικό Στέλεχος ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Ινστιτούτο Μικρών Επιχειρήσεων

Γενικής Συνομοσπονδίας Επαγγελματιών Βιοτεχνών Εμπόρων Ελλάδας

Αριστοτέλους 46, 104 33 Αθήνα

Τηλ: 210 8846852, Φαξ: 210 884653

Email: info@imegsevee.gr

www.imegsevee.gr

Τίτλος: «Διακυβεύσεις και αντιπαραθέσεις σχετικά με την επικείμενη έξοδο του Ηνωμένου Βασιλείου από την ΕΕ»

Τύπος δημοσίευσης: Ερευνητικά Κείμενα ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Χρονολογία δημοσίευσης: 2018 Νο :2/2018

Συγγραφέας: Λεωνίδας Βατικιώτης

Σχεδιασμός – σελιδοποίηση: Γιάννης Μισεντζής, Τζουλιάννα Κοντίνη

Βιβλιογραφική αναφορά:

Βατικιώτης Λ. (2018), «Διακυβεύσεις και αντιπαραθέσεις σχετικά με την επικείμενη έξοδο του Ηνωμένου Βασιλείου από την ΕΕ», Ερευνητικά Κείμενα ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, 2/2018, σσ. 104

Οι γνώμες που διατυπώνονται και τα επιχειρήματα που χρησιμοποιούνται στο παρόν Ερευνητικό Κείμενο δεσμεύουν μόνο τους συντάκτες του και δεν αντικατοπτρίζουν κατ' ανάγκη τις επίσημες απόψεις του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ και της ΓΣΕΒΕΕ

Το παρόν ερευνητικό κείμενο εκπονήθηκε στο πλαίσιο Υποέργου 1: «Μηχανισμός μελέτης και ανάλυσης οικονομικού περιβάλλοντος λειτουργίας μικρομεσαίων επιχειρήσεων» της Πράξης «Παρεμβάσεις της ΓΣΕΒΕΕ για τη συστηματική παρακολούθηση και πρόγνωση αλλαγών του παραγωγικού και επιχειρηματικού περιβάλλοντος των μικρομεσαίων επιχειρήσεων» με κωδικό ΟΠΣ 5003864, του Επιχειρησιακού Προγράμματος Ανταγωνιστικότητα, Επιχειρηματικότητα και Καινοτομία (ΕΠΑΝΕΚ).

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η απόφαση των Βρετανών ψηφοφόρων στο δημοψήφισμα της 26ης Ιουνίου 2016 να αποχωρήσει το Ηνωμένο Βασίλειο από την Ευρωπαϊκή Ένωση έχει οδηγήσει την πολιτική ηγεσία του ΗΒ και την Ευρωπαϊκή Επιτροπή στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων για να συμφωνήσουν σχετικά με το μελλοντικό καθεστώς των εμπορικών σχέσεων των δύο μερών. Σε αδρές γραμμές, ΗΒ και ΕΕ έχουν να συμφωνήσουν σε ένα από τα ακόλουθα σενάρια: Συμμετοχή του ΗΒ στην Ενιαία Ευρωπαϊκή Αγορά, τελωνειακή ένωση, διμερής συμφωνία και καθεστώς μέλους του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου. Η πρώτη επιλογή έχει χαρακτηριστεί ως «ήπια έξοδος» (soft Brexit) και η τέταρτη «σκληρή έξοδος» (hard Brexit).

Από τη διερεύνηση των οικονομικών σχέσεων μεταξύ Ελλάδας και ΗΒ προκύπτει ότι η Ελλάδα διατηρεί στενές σχέσεις με το ΗΒ. Κατά συνέπεια, ενδιαφέρεται για το είδος των εμπορικών σχέσεων της επόμενης μέρας. Σε αυτή τη βάση προς όφελος των συναλλασσόμενων επιχειρήσεων και των νοικοκυριών είναι το σενάριο της ήπιας εξόδου, η παραμονή δηλαδή του ΗΒ στην Ενιαία Αγορά.

Λέξεις κλειδιά: ΕΕ, Brexit, διεθνές εμπόριο, τουρισμός, επενδύσεις

ABSTRACT

The decision of British voters for exit of UK from EU on the referendum of June 26 of 2016, led UK government and European Commission to negotiations about the future status of the trade relations between the two parts. In rough lines UK and EU must agree on one among the following scenarios: Participation of UK in the Single European Market, custom union, bilateral agreement and the status of member of the World Trade Organization. The first option has been termed as "soft Brexit" and the fourth one has been named "hard Brexit".

Examining the economic relations between Greece and UK implies that Greece keeps close relations with UK. Consequently, Greece is interested for the shape of trade regime of the next day. As a result, in the benefit of the trading firms and the households is the scenario of soft Brexit, i.e. the persistence of UK in the Common Market.

Key words: EU, Brexit, international trade, tourism, investments

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ^{1,2}

Η απόφαση των Βρετανών πολιτών να ψηφίσουν υπέρ της αποχώρησης του Ηνωμένου Βασιλείου (ΗΒ) από την ΕΕ έθεσε την Ευρωπαϊκή Ένωση ενώπιον μιας σειράς από διαδικασίες, διαπραγματεύσεις και αποφάσεις χωρίς προηγούμενο στην ιστορία της. Παρότι μάλιστα το ενδεχόμενο εξόδου ενός κράτους-μέλους προβλεπόταν στη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση, ουδέποτε στο παρελθόν είχε ενεργοποιηθεί.

Κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου, εκ μέρους των οπαδών της εξόδου τα ζητήματα που κατά κύριο λόγο προβλήθηκαν αφορούσαν στην επανάκτηση της εθνικής κυριαρχίας, δεδομένης της μεταφοράς εξουσιών και αρμοδιοτήτων στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή, και την ανάσχεση της μετανάστευσης, δεδομένης της ελεύθερης κυκλοφορίας των πολιτών της ΕΕ στα 28 κράτη μέλη. Η ισχυρή παρουσία των πολιτών της ΕΕ στην αγορά εργασίας του ΗΒ αποτυπώνεται στα εξής μεγέθη: Τα τελευταία 20 χρόνια το μερίδιο των πολιτών της ΕΕ στον πληθυσμό που βρίσκεται σε εργασιακή ηλικία αυξήθηκε από 1,8% σε 6,3%. Ο μετανάστες από την ΕΕ είναι κατά μέσο όρο νεότεροι, πιο καλά εκπαιδευμένοι και πιο πιθανό να εργάζονται σε σχέση με όσους γεννήθηκαν στο ΗΒ. Ενδεικτικά, το 2015 ο λόγος απασχολούμενων στον πληθυσμό ήταν 72,5% μεταξύ όσων γεννήθηκαν στο ΗΒ, 78,2% μεταξύ όλων των μεταναστών από την ΕΕ, και 81,9% μεταξύ των μεταναστών από τις ανατολικές χώρες της ΕΕ (Petrongolo, 2016).

Οι οπαδοί της παραμονής στην ΕΕ κυρίως πρόβαλλαν τη συμβολή της στην εδραίωση της ειρήνης όλη την μεταπολεμική περίοδο και τα οικονομικά οφέλη που δρέπει το ΗΒ από την παραμονή του στην ΕΕ, καθώς η ΕΕ παραμένει η μεγαλύτερη οικονομική ένωση στον κόσμο με 510 εκ. καταναλωτές υψηλού εισοδήματος. Επίσης, εκ μέρους του αντιπολιτευόμενου Εργατικού Κόμματος προβλήθηκε η λειτουργία της ΕΕ σαν ανάχωμα στις υπερνεοφιλελεύθερες πολιτικές του Λονδίνου.

Στις επόμενες παραγράφους παρουσιάζονται τα σημεία διαφωνίας και αντιπαράθεσης στο πλαίσιο των εντατικών διαπραγματεύσεων που διεξάγονται μεταξύ των δύο μερών. Αν θέλαμε να παρουσιάσουμε σε πολύ αδρές γραμμές τη διεγκυστίνδα θα είχαμε από την μια πλευρά την Ευρωπαϊκή Επιτροπή να υποδεικνύει στο Λονδίνο τις σαφείς επιλογές που έχει να κάνει, μεταξύ των διαφορετικών καθεστώτων εμπορικών σχέσεων, κι από την άλλη μεριά το ΗΒ να επιλέγει τις πλέον συμφέρουσες πλευρές από κάθε καθεστώς και να απορρίπτει όσες θεωρεί πολιτικά επιβλαβείς και οικονομικά επιζήμιες. Το ιδανικό πλαίσιο της εξόδου επομένως για το ΗΒ θα ήταν ένας πρωτότυπος συνδυασμός που θα διαμόρφωνε ένα νέο, ειδικό καθεστώς, που θα συνδυάζει τα πλέον επωφελή για το Λονδίνο χαρακτηριστικά κάθε καθεστώτος, κατά παράβαση όσων ισχύουν. Για παράδειγμα, ενιαία αγορά χωρίς όμως το δικαίωμα της ελεύθερης διακίνησης προσώπων. Η Επιτροπή από τη μεριά της απορρίπτει αυτό το αίτημα

1 Το παρόν κείμενο συντάχθηκε με αφορμή την συνάντηση που ζήτησε και είχε την Παρασκευή 27 Ιουλίου 2018, στα γραφεία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής στην Αθήνα με τη ΓΣΕΒΕΕ, και άλλους κοινωνικούς εταίρους, ο Μισέλ Μπαρνιέ, Επικεφαλής Διαπραγματευτής της Ευρωπαϊκής Επιτροπής αρμόδιος για την προετοιμασία και τη διεξαγωγή των διαπραγματεύσεων με το Ηνωμένο Βασίλειο βάσει του άρθρου 50 της ΣΕΕ, στα θέματα που άπτονται του χαρτοφυλακίου του. Εκ μέρους της ΓΣΕΒΕΕ συμμετείχε ο πρώτος αντιπρόεδρος, Δημήτρης Βαργιάμης.

2 Το κείμενο εργασίας συνοδεύεται από Παράρτημα, το οποίο είναι αναρτημένο στην ιστοσελίδα του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, όπου δημοσιεύονται 5 πίνακες: 1) Ξένες άμεσες επενδύσεις μη κατοίκων στην Ελλάδα με όρους αποθέματος, 2) Ξένες άμεσες επενδύσεις με όρους ροών, 3) Το διεθνές εμπόριο μεταξύ Ελλάδας και ΗΒ κατά διψήφιο κωδικό ταξινόμησης (CN2), 4) Το διεθνές εμπόριο Ελλάδας – ΗΒ κατά διψήφιο κωδικό ταξινόμησης (CN2) βάσει των κωδικών εμπορευμάτων με το μεγαλύτερο θετικό ισοζύγιο για την Ελλάδα και, τέλος, 5) Το διεθνές εμπόριο Ελλάδας – ΗΒ βάσει τετραψήφιου κωδικού (CN4).

για πολλούς λόγους. Αρχικά, επειδή αντιμετωπίζει ως «οικοσύστημα» ή αδιάσπαστο σύνολο τις λεγόμενες τέσσερις ελευθερίες στη διακίνηση εμπορευμάτων, κεφαλαίων, υπηρεσιών και προσώπων. Επιπλέον, επειδή μια τέτοια υποχώρηση κι επιλεκτική εφαρμογή των συμφωνιών φέρνει σε δυσμενή θέση όσες χώρες τις έχουν ήδη υιοθετήσει στο ακέραιο. Τέλος, επειδή μπορεί αυτό το προηγούμενο να το διεκδικήσουν κι άλλες χώρες, εντείνοντας τις φυγόκεντρες τάσεις στο εσωτερικό της ΕΕ.

Η απόσταση που χωρίζει τα δύο μέρη είναι τόσο μεγάλη ώστε ακόμη και σε επίσημα έγγραφα της Επιτροπής αφήνεται ανοικτό το ενδεχόμενο της ρήξης (cliff edge scenario), παρότι χαρακτηρίζεται ανεπιθύμητο. Σε αυτή την προοπτική τονίζεται πως «είναι σημαντικό οι επιχειρήσεις όλων των μεγεθών, περιλαμβανομένων των μικρομεσαίων επιχειρήσεων, να προετοιμαστούν και να αναλάβουν δράση από τώρα. Ιδιώτες, επιχειρηματικές μονάδες και επαγγελματίες πρέπει να αναλάβουν την ευθύνη για την ατομική τους θέση, να αξιολογήσουν τις δυνητικές επιπτώσεις ενός σεναρίου ρήξης για το επιχειρηματικό τους μοντέλο, να λάβουν τις απαραίτητες οικονομικές αποφάσεις και να καταλήξουν σε όλα τα απαραίτητα διοικητικά βήματα μέχρι τις 30 Μαρτίου 2019» (European Commission, 2018).

2. ΔΙΕΡΕΥΝΩΝΤΑΣ ΤΟ ΚΟΣΤΟΣ ΤΗΣ ΕΞΟΔΟΥ

Σε γενικές γραμμές οι οικονομικές σχέσεις του ΗΒ με την ΕΕ, προσδιορίζονται και περιγράφονται από τα ακόλουθα μεγέθη (Webb, D. & Keep, M. 2016).

- ▶ Σε ό,τι αφορά το εμπόριο η ΕΕ, ως σύνολο, είναι ο μεγαλύτερος εταίρος του ΗΒ, απορροφώντας το 45% των βρετανικών εξαγωγών (το μεγαλύτερο μέρος επομένως των βρετανικών εξαγωγών στρέφεται εκτός ΕΕ) ενώ από τις χώρες της ΕΕ προέρχεται το 53% των βρετανικών εισαγωγών αγαθών και υπηρεσιών. Το εμπορικό ισοζύγιο με την ΕΕ είναι ελλειμματικό (61 δισ. λίρες), ενώ με τον υπόλοιπο κόσμο είναι πλεονασματικό (28 δισ. λίρες)³.
- ▶ Σε σχέση με τις θέσεις εργασίας, εκτιμάται ότι γύρω στα 3 εκ. συνδέονται με το εμπόριο με την ΕΕ. Αυτές οι θέσεις εργασίας προφανώς δε θα καθούν μετά την έξοδο, θα επηρεαστούν ωστόσο από το είδος της εμπορικής σχέσης που θα συμφωνηθεί μεταξύ Λονδίνου και Βρυξελλών στο πλαίσιο των εν εξελίξει διαπραγματεύσεων.
- ▶ Εξετάζοντας τις Ξένες Άμεσες Επενδύσεις με όρους αποθέματος παρατηρούμε ότι το 2014 από την ΕΕ προερχόταν το μεγαλύτερο μέρος ή το 48% (που αντιστοιχεί σε 496 δισ. λίρες) του συνόλου. Καμία άλλη χώρα της ΕΕ δεν συγκέντρωσε τόσες Ξένες Άμεσες Επενδύσεις από την ΕΕ όσες το ΗΒ.
- ▶ Η καθαρή συμμετοχή (αφαιρώντας δηλαδή από τη συμμετοχή τις διάφορες απολήψεις) του ΗΒ στον κοινοτικό προϋπολογισμό το 2015 ανήλθε σε 8,5 δισ. λίρες, σχεδόν διπλάσια από το επίπεδο του 2009 (4,3 δισ.), χαμηλότερη όμως από τη συμμετοχή του 2014 (9,8 δισ.).

Με το κόστος που θα επέλθει στο διεθνές εμπόριο να βρίσκεται στο επίκεντρο των

³ Κατά μία άποψη το συγκεκριμένο μέγεθος δεν αντιστοιχεί στην πραγματικότητα γιατί επηρεάζεται από το λεγόμενο «αποτέλεσμα Ρότερνταμ» («Rotterdam effect»), όπως περιγράφεται η συμπερίληψη στο ενδο-κοινοτικό εμπόριο των ανταλλαγών με το μεγάλο ολλανδικό λιμάνι το οποίο όμως στην πραγματικότητα αφορά ανταλλαγές με χώρες που δεν είναι μέλη της ΕΕ. Ακόμη ωστόσο κι αν εξαιρεθεί από την εκτίμηση των ανταλλαγών με την ΕΕ το εμπόριο με την Ολλανδία, η ΕΕ παραμένει ο μεγαλύτερος εμπορικός εταίρος του ΗΒ αντιπροσωπεύοντας το 42% των εξαγωγών και το 46% των εισαγωγών με το ΗΒ.

αναλύσεων των συνεπειών, όλα αυτά τα χρόνια έχουν πραγματοποιηθεί εκτεταμένες έρευνες που επιχειρήσαν να προσεγγίσουν το οικονομικό κόστος του διαζυγίου ΗΒ – ΕΕ. Έκθεση του ΔΝΤ εκτίμησε το κόστος της μη επίτευξης συμφωνίας για το ΗΒ στο 4% του ΑΕΠ του και 0,5% για την ΕΕ των 27 (IMF, 2018). Άλλη έρευνα (Dhingra, et.al., 2017) εκτίμησε ότι οι απώλειες για τα βρετανικά νοικοκυριά κυμαίνονται από -1,3% στο πιο αισιόδοξο σενάριο (της «ήπιας εξόδου») και φτάνουν στο -2,7% (της «σκληρής εξόδου»). Ένα πιο αφαιρετικό μοντέλο που επιχειρεί να πάρει υπ' όψη του τις δυναμικές συνέπειες στην παραγωγικότητα εκτιμά ότι οι απώλειες είναι 3 φορές υψηλότερες στο μέσο κατά κεφαλήν εισόδημα, κυμαίνονται δηλαδή από 6,3% ως 9,4%.

Βασική ιδεολογική παραδοχή των ποσοτικών μοντέλων που χρησιμοποιήθηκαν (Eaton and Kortum, 2002· Costinot and Rodriguez-Clare, 2014)⁴ είναι ότι η απελευθέρωση του εμπορίου αυξάνει την ευημερία καθώς επιτρέπει στις χώρες να εξειδικεύονται στους κλάδους που διατηρούν συγκριτικό πλεονέκτημα κι έτσι να μειώνεται το κόστος των αγαθών, υπηρεσιών και ενδιάμεσων εισφορών. Προϋποτίθεται επίσης ότι οι αγορές λειτουργούν υπό καθεστώς τέλει ανταγωνισμού, ενώ το διεθνές εμπόριο οδηγείται από τα διαφορετικά κόστη μεταξύ των κρατών σε συνδυασμό με τη γεωγραφική απόσταση και τους εμπορικούς δασμούς.

Τη σημασία της γεωγραφικής απόστασης για το μελλοντικό υπόδειγμα των εμπορικών σχέσεων του ΗΒ, όπως ενσωματώνεται στην «εξίσωση της βαρύτητας», υπενθύμισε πρόσφατα ο Νομπελίστας Αμερικανός οικονομολόγος Πολ Κρούγκμαν (Krugman, 2018). Βασικό του συμπέρασμα ήταν πώς οποιαδήποτε σκέψη

για τελωνειακή ένωση ΗΠΑ – ΗΒ που υποτίθεται ότι θα λειτουργήσει σαν αντίβαρο απέναντι στις απώλειες που θα προκαλέσει μια «σκληρή έξοδος» είναι εξόχως προβληματική. Καταλήγει σε αυτή την υπόδειξη, βάσει της «εξίσωσης της βαρύτητας» που υποστηρίζει ότι η ποσότητα του εμπορίου εξαρτάται θετικά από το μέγεθος των οικονομιών των δύο χωρών, αλλά αρνητικά από τη γεωγραφική απόσταση που τις χωρίζει. Προς επίρρωση, οι στενές οικονομικές σχέσεις του ΗΒ με Γαλλία, Γερμανία και Ισπανία από τη μια κι από την άλλη οι πιο απόμακρες σχέσεις με ΗΠΑ, Καναδά κι οι ακόμη πιο χαλαρές σχέσεις με την πολύ πιο απομακρυσμένη Ιαπωνία.

Στον αντίποδα των παραπάνω θεωρητικών παραδοχών και αφετηριών, που έχουν ως κοινό γνώρισμα την τάση του διεθνούς εμπορίου να οδηγεί σε σύγκλιση τις παγκόσμιες οικονομίες με κινητήρια δύναμη τον κλάδο που κάθε μία εξειδικεύεται, έχει αμφισβητηθεί σοβαρά, κυρίως από δύο κατευθύνσεις.

Πιο πρόσφατα, από το ανερχόμενο κύμα προστατευτισμού, η παγκοσμιοποίηση χαρακτηρίστηκε υπαίτια για τη φυγή μεταποιητικών κυρίως επιχειρήσεων προς χώρες χαμηλού κόστους εργασίας και για την απώλεια θέσεων εργασίας στις ανεπτυγμένες οικονομικά χώρες. Στο πλαίσιο αυτής της κριτικής, το διεθνές εμπόριο κρίθηκε ότι βλάπτει τις προηγμένες χώρες κι ευνοεί τις ασθενέστερες.

Από τη σκοπιά της Πολιτικής Οικονομίας, η κριτική καταλήγει ότι το διεθνές εμπόριο πολώνει τις εθνικές οικονομίες μετατρέποντας τα φτωχά κράτη σε φτωχότερα και τα πλούσια σε πλουσιότερα (Shaikh, 2014). Το συμπέρασμα αυτό επιβεβαιώνεται από την εμπειρία, καθώς η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης αντί να

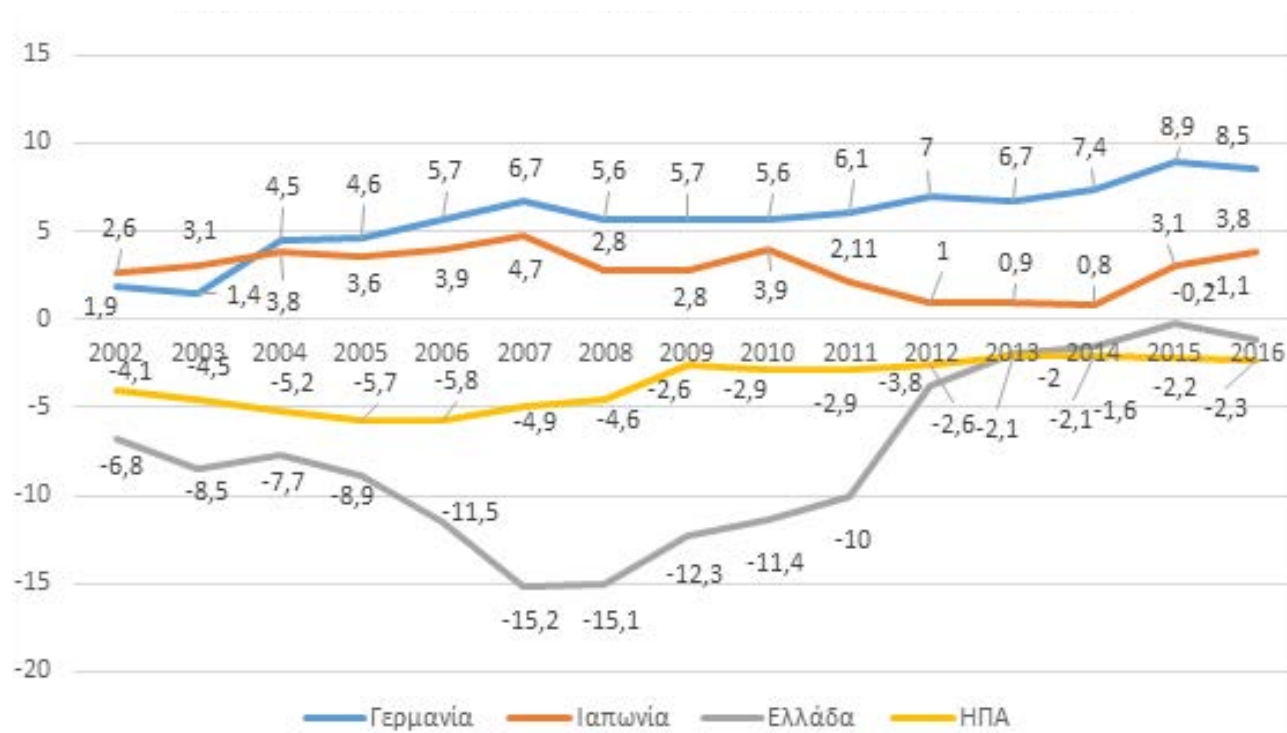
⁴ Πρόκειται για μοντέλο γενικής ισορροπίας που καλύπτει 31 κλάδους και συναθροίζει τον κόσμο σε 35 ξεχωριστές περιοχές. Υπολογίζει τις απώλειες συγκρίνοντας την ευημερία όσο το ΗΒ παραμένει μέλος της ΕΕ σε σχέση με την αποχώρησή του

αναβαθμίσει όλα τα κράτη και να οδηγήσει σε εξάλειψη τις ακραίες αντιθέσεις τις έχει οδηγήσει σε όξυνση. Μάρτυρας το γεγονός ότι το 2013 το 10,7% του παγκόσμιου πληθυσμού (767 εκ.) ζούσε με λιγότερο από 1,9 δολ. την ημέρα, με τους μισούς εξ αυτών να ζουν στην υποσαχάρια Αφρική. Μάρτυρας επίσης είναι το γεγονός ότι στην πάροδο του χρόνου ούτε τα ελλείμματα ούτε τα πλεονάσματα μειώνονται, όπως λέει η θεωρία που υποστηρίζει ότι σε βάθος χρόνου επέρχεται μια σύγκλιση μεταξύ των ελλειμματικών και των πλεονασματικών χωρών. Αρκεί μια ματιά στα χρόνια εμπορικά πλεονάσματα της Ιαπωνίας και της Γερμανίας από τη μια και στα επίσης χρόνια εμπορικά ελλείμματα χωρών όπως οι ΗΠΑ και η Ελλάδα από την άλλη (Διάγραμμα 1). Το πρόσημο των συγκεκριμένων ισοζυγίων παραμένει σταθερό στο πέρασμα του χρόνου, παρότι πρόκειται για οικονομίες ολότετα διαφορετικών δομών και μεγεθών. Η καθημερινότητα

έρχεται να διαφεύσει μια θεμελιώδη θεωρητική παραδοχή της κυρίαρχης νεοφιλελεύθερης οικονομικής σκέψης που εναπόθεσε στο ελεύθερο εμπόριο την ισόρροπη οικονομική ανάπτυξη των εθνών. Εν συντομία, ενώ αυτή η θεωρία αναγνωρίζει και σωστά ότι στο εσωτερικό κάθε χώρας ο ελεύθερος ανταγωνισμός οδηγεί στη συγκέντρωση της οικονομικής εξουσίας και λειτουργεί σε βάρος των ασθενέστερων οικονομικών μονάδων, όταν εξετάζει τον οικονομικό ανταγωνισμό στο διεθνές πλαίσιο καταλήγει ότι δεν υπάρχουν χαμένοι και κερδισμένοι κι όλοι κερδίζουν.

Η συγκεκριμένη διαφωνία δεν είναι δευτερεύουσας σημασίας, ούτε αφορά αποκλειστικά και μόνο τη θεωρία καθώς θέτει σε αμφισβήτηση τις θεμελιώδεις παραδοχές του οικονομικού μοντέλου το οποίο χρησιμοποιείται για την εκτίμηση των οικονομικών επιπτώσεων από την έξοδο του ΗΒ.

Διάγραμμα 1. Εμπορικό ισοζύγιο ως ποσοστό του ΑΕΠ

Πηγή: ΟΟΣΑ

3. ΚΡΙΣΙΜΕΣ ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΕΣ

Ο κατεπείγων χαρακτήρας των διαπραγματεύσεων μεταξύ Λονδίνου και Βρυξελλών ερμηνεύεται λόγω των αυστηρών προθεσμιών που έχουν τεθεί. Ως αποτέλεσμα η χρονοτριβή και οι αναβολές, συνηθισμένες τακτικές σε κάθε διαπραγμάτευση, καθιστούν πολύ πιθανό το ενδεχόμενο της αποτυχίας και του ναυαγίου. Οι σημαντικότερες προθεσμίες από την ημέρα του δημοψηφίσματος, που συμπυκνώνουν και τα στάδια της εξόδου, είναι οι ακόλουθες:

- ▶ 23 Ιουνίου 2016: Δημοψήφισμα στο ΗΒ όπου με ένα ποσοστό της τάξης του 51,89% κέρδισε το αίτημα εξόδου από την ΕΕ. Το ερώτημα στο οποίο κλήθηκαν να απαντήσουν οι Βρετανοί ψηφοφόροι ήταν: «Θα πρέπει το Ηνωμένο Βασίλειο να παραμείνει μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή να φύγει από την Ευρωπαϊκή Ένωση;» Υπέρ της παραμονής τάχθηκε το Εργατικό, οι Φιλελεύθεροι Δημοκράτες, το Σκοτσέζικο Εθνικό Κόμμα, κ.α. Υπέρ της αποχώρησης το Κόμμα Ανεξαρτησίας της Μεγάλης Βρετανίας. Το Συντηρητικό Κόμμα κράτησε ουδέτερη στάση, παρότι προβλεβήμενα στελέχη του πρωταγωνίστησαν στο ρεύμα υπέρ της εξόδου. Μεταξύ όσων ψήφισαν υπέρ της εξόδου το 40% δήλωσε ότι ανήκει στους Συντηρητικούς, και το 20% στο Εργατικό Κόμμα. Μεταξύ όσων ψήφισαν υπέρ της παραμονής στην ΕΕ το 40% τάσσονται με το Εργατικό Κόμμα και το 30% με τους Συντηρητικούς. Μια κοινωνική ακτινογραφία των ψηφοφόρων δείχνει πώς υπέρ της παραμονής ψήφισαν κυρίως οι νέοι (73% στις ηλικίες 18-24 ετών), οι εργαζόμενοι και το Λονδίνο και υπέρ της εξόδου οι μεγάλοι σε ηλικία (60% των άνω των 65 ετών), οι άνεργοι

και οι περιοχές που έχουν πληγεί από την αποβιομηχάνιση, πχ Midlands, Βόρεια Αγγλία κ.α. (Baldwin, 2016).

- ▶ 29 Μαρτίου 2017: Η Τερέζα Μέι, πρωθυπουργός του ΗΒ, κατέθεσε κι επίσημα αίτημα για αποχώρηση της χώρας της από την ΕΕ, βάσει των όσων προβλέπει το άρθρο 50 της Συνθήκης για την ΕΕ. Ξεκίνησαν κι επίσημα οι διαπραγματεύσεις.
- ▶ 18 – 19 Οκτωβρίου 2018: Σύνοδος Κορυφής στις Βρυξέλλες που για πολλούς παρουσιάζεται ως η τελευταία ευκαιρία για συμφωνία μεταξύ ΕΕ και ΗΒ, καθώς η έγκρισή της από τους ευρωπαίους ηγέτες επιτρέπει την τήρηση του προγράμματος κι αποκλείει έκτακτες συνόδους κορυφής. Σοβαρά εξετάζεται το ενδεχόμενο επιπλέον Συνόδου Κορυφής τον Νοέμβριο, ώστε να υπάρχει περισσότερος χρόνος για διαπραγματεύσεις.
- ▶ 29 Μαρτίου 2019: Η ημέρα της εξόδου του ΗΒ από την ΕΕ, καθώς συμπληρώνονται δύο χρόνια από την ενεργοποίηση του άρθρου 50, που με αυστηρότητα θέτει χρονικό ορίζοντα περίοδο 2 ετών για την οριστική αποχώρηση. Στις 30 Μαρτίου, ανεξαρτήτως του τι θα έχει συμφωνηθεί στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων, η ΕΕ θα αποτελείται πλέον από 27 κράτη μέλη και θα αντιμετωπίζει το ΗΒ ως τρίτο μέρος.
- ▶ 31 Δεκεμβρίου 2020: Τέλος της μεταβατικής περιόδου, στο πλαίσιο της οποίας θα οριστικοποιούνταν και οι τελευταίες λεπτομέρειες της αποχώρησης του ΗΒ από την ΕΕ. Διατυπώνονται ωστόσο αμφιβολίες για το να θα τηρηθεί αυτή η ημερομηνία και δε θα χρειαστεί να παραταθεί η μεταβατική περίοδος, δεδομένου ότι οι διαπραγματεύσεις δεν αποδείχθηκαν τόσο παραγωγικές.

4. ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΑ ΣΕΝΑΡΙΑ

Σε πολύ αδρές γραμμές, αν θέλαμε να συνοψίσουμε τη διαμάχη που είναι σε εξέλιξη στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων για την επόμενη μέρα της εξόδου του ΗΒ από την ΕΕ, αυτή αφορά το καθεστώς που θα διέπει τις εμπορικές σχέσεις των δύο μερών. Το φάσμα των επιλογών που είναι στο τραπέζι των συνομιλιών στο ένα άκρο έχει την «ήπια έξοδο» (soft Brexit), όπου το ΗΒ συνεχίζει να είναι μέλος της Ενιαίας Αγοράς της ΕΕ, και στο άλλο άκρο τη «σκληρή έξοδο» (hard Brexit), όπου το ΗΒ δεν απολαμβάνει κανένα προνομιακό καθεστώς και οι εμπορικές του σχέσεις με την ΕΕ μπορούν να συγκριθούν με αυτές δεκάδων άλλων χωρών του πλανήτη.

Η πραγματικότητα όμως πάντα είναι πολύ πιο σύνθετη και αντιφατική. Κι αυτό γιατί κάθε δυνατή επιλογή εκ μέρους του ΗΒ συνοδεύεται από παράπλευρα κόστη. Για παράδειγμα, η «ήπια έξοδος», άριστη επιλογή σε ό,τι αφορά τους όρους εμπορίου, συνοδεύεται από την συμμετοχή του ΗΒ στον κοινοτικό προϋπολογισμό και από την ελεύθερη κυκλοφορία των προσώπων, ενώ η «σκληρή έξοδος» άριστη επιλογή για το ΗΒ σε ό,τι αφορά την κυκλοφορία προσώπων, συνοδεύεται από πλήθος άμεσων, δηλαδή δασμολογικών και έμμεσων εμπορικών φραγμών (πρωτόκολλα συμμόρφωσης, προδιαγραφές ποιότητας και ασφάλειας, κ.α.).

Η δυσκολία να χαραχτεί εκ μέρους του ΗΒ μια ενιαία και σαφή γραμμή για το μέλλον των

εμπορικών του σχέσεων με την ΕΕ αποτυπώθηκε ακόμη και στις δικές του θέσεις, που αντιφάσκουν σημαντικά μεταξύ τους. Έτσι, όταν για πρώτη φορά στις 17 Ιανουαρίου 2017 η πρωθυπουργός του ΗΒ, Τερέζα Μέι, έδωσε το στίγμα των σχέσεων που επιθυμεί περιέγραψε μια «σκληρή έξοδο» (May, 2017).

Ενώ, η πιο πρόσφατη θέση του Λονδίνου με την δημοσιοποίηση της Λευκής Βίβλου (HM Government, 2018)⁵, χαρακτηρίστηκε ως «ήπια έξοδος», προς μεγάλη δυσaréσκεια των οπαδών της «σκληρής εξόδου», όπως ο υπουργός Εξωτερικών Μπόρις Τζόνσον και ο αρμόδιος υπουργός για τις διαπραγματεύσεις με την ΕΕ, Ντέιβιντ Ντέιβις, που αποχώρησαν από την κυβέρνηση, καταγγέλλοντας την Τ. Μέι για ενδοτικότητα. Ακόμη ωστόσο κι αυτή η «Μελλοντική σχέση ανάμεσα στο Ηνωμένο Βασίλειο και την Ευρωπαϊκή Ένωση» κρίθηκε από τις Βρυξέλλες ως απαράδεκτη. Στο ενδιάμεσο, στις 21 Μαρτίου 2018, η Βουλή των Λόρδων είχε ψηφίσει ένα πλαίσιο συμφωνίας που κινούταν στο ενδιάμεσο των δύο άκρων, κι άνοιγε πιθανά το δρόμο για την πιο πρόσφατη θέση που προκάλεσε την οργή των εκφραστών της καθαρής και «σκληρής εξόδου» καθώς περισσότερο ομοιάζε με το καθεστώς της τελωνειακής ένωσης με την Τουρκία!⁶

Αξίζει ωστόσο να δούμε συγκεκριμένα όλες τις δυνατές επιλογές που εξετάζονται στο πλαίσιο των εν εξέλιξη διαπραγματεύσεων και συγκεκριμένα τα οφέλη και το τίμημα που τις συνοδεύει:

⁵ Το συγκεκριμένο σχέδιο εξόδου επειδή δόθηκε στη δημοσιότητα κατόπιν μιας μαραθώνιας συνεδρίασης που διεξήχθη στην πρωθυπουργική εξοχική κατοικία στο Τσέκερς, το οποίο βρίσκεται 65 χιλιόμετρα βόρεια του Λονδίνου, χαρακτηρίζεται έκτοτε κι ως «σχέδιο Τσέκερς»

⁶ Η σταδιακή μετακίνηση της βρετανίδας πρωθυπουργού από τη «σκληρή» στην «ήπια έξοδο» χαρακτηρίστηκε εύλογη και ερμηνεύσιμη από το αμερικανικό περιοδικό *Foreign Affairs* (Hopkin, 2018) που ανέφερε τα εξής: «Η τύχη της Λευκής Βίβλου για το Brexit δείχνει γιατί η βρετανική κυβέρνηση άργησε τόσο πολύ να παράξει ένα λεπτομερές σχέδιο για το Brexit: το σχέδιο που υπερπήφισε το εκλογικό σώμα, για πρόσβαση στην ευρωπαϊκή αγορά αλλά με ανεξαρτησία ορισμού των δικών της κανόνων, τελωνειακών συμφωνιών και συμφωνιών ελεύθερου εμπορίου με τον υπόλοιπο κόσμο απλώς δεν μπορούσε ποτέ να πραγματοποιηθεί. Χαράσσοντας τις κόκκινες γραμμές της αποχώρησης στην ενιαία αγορά και την τελωνειακή ένωση στις αρχές της θητείας της, η Μέι κέρδισε την προσωρινή υποστήριξη των οπαδών του "σκληρού Brexit" αλλά έκανε αδύνατο να γίνει αποδεκτό το Brexit από τη βρετανική επιχειρηματική κοινότητα, την πλειοψηφία της Βουλής και το κοινό».

1ο Σενάριο, μέλος της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Αγοράς

Η Ενιαία Ευρωπαϊκή Αγορά πέραν των 28, ακόμη και σήμερα, κρατών μελών της ΕΕ, περιλαμβάνει 3 ακόμη κράτη που δεν ανήκουν στην ΕΕ, αλλά στον Ενιαίο Οικονομικό Χώρο (ΕΟΧ): Ισλανδία, Λιχτενστάιν και Νορβηγία. Στο πλαίσιο των 31 αυτών κρατών διασφαλίζονται οι τέσσερις ελευθερίες που θεωρούνται ακρογωνιαίος λίθος της ενιαίας αγοράς: κίνηση αγαθών, υπηρεσιών, ανθρώπων και κεφαλαίων. Η μετακίνηση του ΗΒ στην «εξωτερική στοιβάδα» του ΕΟΧ θα εξασφαλίζει τη συνέχιση του σημερινού καθεστώτος, σε ό,τι αφορά την διακίνηση εμπορευμάτων, και την αποστασιοποίηση του ΗΒ από άλλες μορφές ολοκλήρωσης εντός της ΕΕ (Κοινή Αγροτική Πολιτική, Ενιαία Αμυντική Πολιτική και ευρωζώνη, όπου ούτως ή άλλως δεν ήταν μέλος).

Ωστόσο, συνοδεύεται από υποχρεώσεις που οι ακραιφνείς υποστηρικτές της εξόδου διατείνονται ότι «θολώνουν» την έξοδο κι αποτελούν διαστρέβλωση της βούλησης των Βρετανών ψηφοφόρων. Συγκεκριμένα, τα «ανεπιθύμητα παραπροϊόντα» της Ενιαίας Αγοράς αφορούν: *Πρώτο*, στη συμμετοχή στον προϋπολογισμό. Η Νορβηγία, χαρακτηριστικά, καταβάλλει 890 εκ. ευρώ ετησίως τα οποία κατανέμονται ως εξής: 447 εκ. σε επιστημονικά και ερευνητικά προγράμματα (Horizon 2020, Erasmus+, Galileo και Copernicus) και υπηρεσίες της ΕΕ, 391 εκ. σε 15 συγκεκριμένες χώρες της ΕΕ ως ένα μέσο μετρίσμου των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων, και 50 εκ. σε άλλες πηγές συμπεριλαμβανομένου και του κόστους μέλους στον ΕΟΧ (Norwegian Government, 2017). *Δεύτερο*, την παραίτηση του ΗΒ από οποιοδήποτε δικαίωμα να επιβάλει περιορισμούς στην μετανάστευση από άλλες χώρες της ΕΕ. Και, *τρίτο*, την υποχρεωτική εφαρμογή μιας νομοθεσίας που διέπει την

ενιαία αγορά για τη οποία όμως το ΗΒ δεν θα έχει δικαίωμα άποψης και θα την υλοποιεί χωρίς να μπορεί να την συνδιαμορφώνει.

2ο Σενάριο, τελωνειακή ένωση

Η ΕΕ έχει υπογράψει τρεις συμφωνίες τελωνειακής ένωσης με το Σαν Μαρίνο, την Ανδόρα και την Τουρκία. Όλες οι συμφωνίες περιορίζουν την ελεύθερη κυκλοφορία σε ορισμένα μόνο αγαθά. Χαρακτηριστικά, η συμφωνία με την Τουρκία που υπογράφηκε πρώτη φορά με την Ενωσιακή Συμφωνία της Άγκυρας το 1963 και ενεργοποιήθηκε πλήρως την 1η Ιουλίου 1996, δεν περιλαμβάνει αγροτικά προϊόντα, υπηρεσίες και είδη άνθρακα και χάλυβα.

Η τελωνειακή ένωση περιγράφεται εναλλακτικά κι ως κοινό εξωτερικό δασμολόγιο, υπό την έννοια ότι κάθε εμπόρευμα που φτάνει στα σύνορα χρεώνεται με τον ίδιο δασμό και στη συνέχεια κυκλοφορεί εντός της χωρίς επιπλέον δασμολογικές επιβαρύνσεις. Υπό αυτή την έννοια, η τελωνειακή ένωση είναι πρόδρομη μορφή, πρωταρχικό στάδιο της ενιαίας αγοράς καθώς η κοινή δασμολογική πολιτική αφορά τους «εκτός» κι όχι την διακίνηση εμπορευμάτων, υπηρεσιών, κεφαλαίων και ανθρώπων εντός της τελωνειακής ένωσης.

Στα θετικά της τελωνειακής ένωσης, που προτάθηκε για το ΗΒ από τον επικεφαλής του αντιπολευόμενου Εργατικού Κόμματος Τζέρεμι Κόρμπιν, περιλαμβάνεται ότι δεν συνεπάγεται ελεύθερη μετακίνηση προσώπων, ούτε συνεισφορές στον κοινοτικό προϋπολογισμό. Στα αρνητικά της, ωστόσο περιλαμβάνεται ότι οποιαδήποτε συμφωνία τελωνειακής ένωσης συνάπτει η ΕΕ με κάποια τρίτη χώρα ισχύει αυτόματα και για το ΗΒ. Η βρετανική κυβέρνηση έχει απορρίψει κατηγορηματικά κάθε είδους τέτοια συμφωνία, με τον υπουργό Διεθνούς Εμπορίου, Λίαμ Φοξ να χαρακτηρίζει την πρόταση τελωνειακής ένωσης

με την ΕΕ ως «ξεπούλημα» των βρετανικών συμφερόντων (What is the EU's customs union and why is it central to Brexit?, 2018).

3ο Σενάριο, διμερής συμφωνία

Σχετικά παραδείγματα είναι οι διμερείς συμφωνίες που έχει υπογράψει η ΕΕ με τη Νότια Κορέα, τον Καναδά, την Ελβετία κι εσχάτως με την Ιαπωνία.

Παρότι οι όροι αυτών των συμφωνιών συναποφασίζονται κατά περίπτωση, δεν περιλαμβάνουν δηλαδή εκ των προτέρων καθορισμένους όρους, στην πιο γενική τους μορφή στα θετικά για το ΗΒ συγκαταλέγονται: *Πρώτο*, η άρση των περισσότερων εμποδίων στο εμπόριο αγαθών, όχι όμως όλων όπως συμβαίνει στην περίπτωση της ενιαίας αγοράς. *Δεύτερο*, το δικαίωμα καθορισμού της μεταναστευτικής πολιτικής, χωρίς δηλαδή να υπάρχει κάποια δέσμευση απέναντι στους πολίτες του συμβαλλόμενου μέρους. Ο συγκεκριμένος όρος (κι αυτό είναι ενδεικτικό στοιχείο για τις ελευθερίες που συνοδεύουν τις διμερείς συμφωνίες) δεν ισχύει για την Ελβετία, που έχει υπογράψει συμφωνία ελεύθερης μετακίνησης με την ΕΕ.

Στα αρνητικά των διμερών συμφωνιών περιλαμβάνεται: *Πρώτο*, η συμμετοχή στον προϋπολογισμό της ΕΕ. Χαρακτηριστικά, η Ελβετία για την επόμενη δεκαετία θα καταβάλει στα ταμεία της ΕΕ ως ένδειξη αλληλεγγύης 1 δισ. ευρώ ετησίως (Shields, 2017). *Δεύτερο*, ότι δεν συμπεριλαμβάνεται η ελευθερία των υπηρεσιών. Αυτή όμως ακριβώς η διάσταση ενδιαφέρει πρωτίστως το ΗΒ λόγω του ότι το Σίτυ αποτελεί διεθνή κόμβο των χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών. Εκτιμάται, συγκεκριμένα, ότι οι χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες συμβάλλοντας με 119 δισ. λίρες στη βρετανική οικονομία αντιπροσωπεύουν το 3% των θέσεων εργασίας, το 8% του βρετανικού ΑΕΠ, το 11% των φορολογικών εσόδων και το

45% των Ξένων Άμεσων Επενδύσεων. Ο τομέας επίσης δημιουργεί ένα πλεόνασμα ύψους 3% στο εξωτερικό ισοζύγιο που συνεισφέρει στην μείωση του συνολικού ελλείμματος (McMahon, 2016). *Τρίτο*, η δημιουργία μη δασμολογικών εμποδίων, υπό την μορφή τελωνειακών ελέγχων που θα αποδειχθούν υψηλού κόστους.

4ο Σενάριο, καθεστώς Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου

Η υπαγωγή των εμπορικών σχέσεων μεταξύ ΕΕ και ΗΒ στο καθεστώς που διέπει τα κράτη μέλη του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου έχει χαρακτηριστεί ως το χειρότερο ενδεχόμενο και για τα δύο μέρη. Είναι η περίπτωση της «μη συμφωνίας».

Σε αυτό το πλαίσιο, όπου κάθε μέλος του Οργανισμού υποχρεούται να αναγνωρίσει σε όλα τα άλλα τους όρους του πλέον ευνοούμενου κράτους, δεν υπάρχει καμία υποχρέωση για σεβασμό στην ελεύθερη μετακίνηση των εργαζομένων, που σημαίνει ότι η μεταναστευτική πολιτική αποφασίζεται από την ίδια τη χώρα. Από την άλλη, υπάρχει πλήθος δασμολογικών εμποδίων που θα δημιουργήσουν πολύ υψηλά κόστη, επιβεβαιώνοντας τον αμερικανό οικονομολόγο Ντάνι Ρόντρικ, που έχει χαρακτηρίσει την ΕΕ ως «ζώνη υπερπαγκοσμιοποίησης», θέλοντας με αυτό τον τρόπο να τονίσει τα άλματα που έχουν συντελεστεί εντός των 28 στην κατεύθυνση απελευθέρωσης του εμπορίου, αντίθετα με ό,τι συμβαίνει ακόμη και στον ΠΟΕ (Ρόντρικ, 2012).

Οι αρνητικές επιπτώσεις που θα σημάνει στην βρετανική οικονομία το ενδεχόμενο της «μη συμφωνίας», η υπαγωγή δηλαδή των εμπορικών σχέσεων μεταξύ ΗΒ και ΕΕ στο καθεστώς του ΠΟΕ, επισημάνθηκαν στις 31 Ιουλίου κατά τη διάρκεια συνέντευξης Τύπου που παραχώρησε η βρετανική Εταιρεία Κατασκευαστών και Εμπόρων Αυτοκινήτων, όπου επισημάνθηκε ότι περισσότερα

από τα μισά μέρη που συναρμολογούνται για την παραγωγή ενός αυτοκινήτου, το οποίο κατασκευάζεται στο ΗΒ, προέρχονται από το εξωτερικό. Επιπλέον, το 80% των αυτοκινήτων που κατασκευάζονται στα βρετανικά εργοστάσια πουλιούνται στο εξωτερικό, με τα μισά εξ αυτών να εξάγονται στην ΕΕ. Το παζλ της ενσωμάτωσης του ΗΒ στις διεθνείς αλυσίδες αξίας και το διεθνές εμπόριο συμπληρώνεται λαμβάνοντας υπ' όψη μας ότι το 87% των αυτοκινήτων που πουλήθηκαν στο ΗΒ το πρώτο εξάμηνο του έτους ήταν εισαγόμενα, με τα περισσότερα από τα δύο τρίτα να προέρχονται από την ΕΕ (Peter, 2018). Τέλος, το ειδικό βάρος που αντιπροσωπεύει η αυτοκινητοβιομηχανία στη βρετανική οικονομία (με επενδύσεις μαμούθ πολυεθνικών όπως Toyota, BMW, Ford, κ.α.) αναδεικνύεται ξέροντας ότι απασχολεί 850.000 εργαζόμενους, έχει ετήσιο τζίρο 83 δισ. στερλίνες (110 δισ. δολ.) και αντιπροσωπεύει το ένα πέμπτο της βρετανικής βαριάς βιομηχανίας. Η κατηγορηματική απόρριψη εκ μέρους των εκπροσώπων της του ενδεχομένου της «μη συμφωνίας» εξηγείται αν λάβουμε υπ' όψη μας ότι στο πλαίσιο του ΠΟΕ οι δασμοί στα αυτοκίνητα ανέρχονται στο 10% της αξίας τους (Reuters, 2018)

5. Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

Με βάση τις θέσεις που έχει δημόσια εκφράσει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, όλους τους προηγούμενους μήνες συμφωνήθηκε το 80% των εκκρεμοτήτων και παραμένει προς συμφωνία το υπόλοιπο 20%, όπου συμπεριλαμβάνονται και τα πιο ακανθώδη ζητήματα. Οι διαπραγματεύσεις, που για την Επιτροπή πρέπει να είναι δημόσιες κι όχι να συντελούνται εν κρυπτώ και μακριά από τους Ευρωπαίους πολίτες (μιας και όλα τα εθνικά κοινοβούλια θα κληθούν να τοποθετηθούν και να ψηφίσουν το αποτέλεσμα των διαπραγματεύσεων) διεξάγονται σε ένα πλαίσιο όπου το ζητούμενο είναι κάθε φορά να αποθαρρύνεται

η απόκλιση. Πρόκειται για μια κατάσταση, κατά την Επιτροπή, στην οποία χάνουν και τα δυο μέρη (loose - loose). Οι 1.000 και 400 νέες θέσεις εργασίας που θα πρέπει να δημιουργηθούν στα τελωνεία τη Γαλλίας και του Βελγίου, αντίστοιχα, είναι ίσως το κορυφαίο παράδειγμα των ζημιών που θα επωμιστούν όλα τα μέρη, κατά την άποψη της Επιτροπής, χώρια του πλήθους των ξεχωριστών συμφωνιών που θα πρέπει να υπογράψει το Λονδίνο (σε 750 υπολογίζονται) για πολλά θέματα από τις θαλάσσιες μεταφορές, μέχρι την προσγείωση των βρετανικών αεροπλάνων σε άλλα αεροδρόμια.

Το ΗΒ αναλαμβάνει πρόθυμα, παρά τις εσωτερικές αντιθέσεις, το κόστος της αποχώρησης προκειμένου με την έξοδό του, να αποκτήσει ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα. Σε αυτό το πλαίσιο είναι ενδεικτικός ο κίνδυνος υποβάθμισης των εργατικών δικαιωμάτων καθώς στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων το Λονδίνο έχει δεσμευτεί πως θα σεβαστεί μόνο τους κανόνες του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας κι όχι της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Οι διαπραγματευτές της ΕΕ, από την άλλη, έχουν καθαρή εντολή να διαφυλάξουν το αδιάρητο των 4 ελευθεριών κι έτσι να μη θιγεί η ακεραιότητα της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Αγοράς. Εν κατακλείδι, απέναντι στο δίλημμα «ήπια ή σκληρή έξοδος», που διχάζει την Βρετανική πολιτική σκηνή, η θέση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής είναι «σωστή έξοδος».

Στο πλαίσιο των προβληματισμών που αναπτύσσονται σχετικά με το «τι πήγε στραβά» κατατίθενται απόψεις που υποστηρίζουν ότι το δίδαγμα της βρετανικής εξόδου είναι ότι πρέπει να αντιμετωπιστεί η άνοδος της ανεργίας, το αίσθημα αποκλεισμού που νιώθουν οι πολίτες της ΕΕ εξ αιτίας της υποβάθμισης του κράτους πρόνοιας και των κοινωνικών υπηρεσιών, η αποβιομηχάνιση κ.α. Να διορθωθούν λάθη 30 χρόνων που ως κοινό γνώρισμα έχουν υπερνεοφιλελεύθερες αποκλίσεις.

Σχετικά με τη συζήτηση περί επανάληψης του δημοψηφίσματος κρίνεται ότι δεν υπάρχουν οι πολιτικές συνθήκες που θα επέτρεπαν ένα νέο δημοψήφισμα υπό την προοπτική να αναθεωρήσει την ετυμγορία του πρώτου.

6. ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΕΚΚΡΕΜΟΤΗΤΕΣ

Η έξοδος του ΗΒ από την ΕΕ εκ των πραγμάτων αναθεωρεί τις διεθνείς διπλωματικές και πολιτικές σχέσεις του Λονδίνου. Οι σημαντικότερες από τις πολλές εκκρεμότητες που πρέπει να λυθούν παράλληλα με τις οικονομικές (και περιλαμβάνουν επιπλέον τις σχέσεις με το Γιβραλτάρ, το καθεστώς των στρατιωτικών βάσεων στην Κύπρο, κ.α.) σχετίζονται με τη Σκωτία και το καθεστώς της Βόρειας Ιρλανδίας.

Η ψήφος των Βρετανών στο δημοψήφισμα δεν ήταν διχασμένη μόνο με κριτήριο την κομματική ένταξη, την ηλικία, τη γεωγραφική περιοχή και την εργασιακή κατάσταση. Με σχετικά συνεκτικό τρόπο, και σε αντίθεση με το γενικό αποτέλεσμα, ψήφισε και η Σκωτία, με το 62% των ψηφοφόρων της να επιλέγουν την παραμονή στην ΕΕ. Δοθέντος του αποτελέσματος, το πιο ασφαλές από δω και πέρα σενάριο για την ακεραιότητα του ΗΒ θα ήταν η «ήπια έξοδος», καθώς θα προκαλούσε τις μικρότερες αναταράξεις. Η πολιτική ηγεσία της Σκωτίας, που τον Σεπτέμβριο του 2014 είχε αποδεχθεί το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος για την ανεξαρτητοποίηση, όταν το 55,3% ψήφισε να παραμείνει η Σκωτία στο Ηνωμένο Βασίλειο, δεν έχασε την ευκαιρία στην αρχή να δηλώσει ότι θα διερευνήσει όλους τους δυνατούς τρόπους για να παραμείνει η Σκωτία στην ΕΕ και στη συνέχεια να επαναφέρει την πρόταση για νέο δημοψήφισμα. Τυχόν «σκληρή έξοδος» του ΗΒ από την ΕΕ θα αναζωπυρώσει τις αποσχιστικές τάσεις στη Σκωτία.

Πολύ οξύτερες είναι οι εντάσεις που θα προκαλέσει στη Βόρεια Ιρλανδία μια «σκληρή

έξοδος» του ΗΒ από την ΕΕ, που στην πράξη θα σημάνει την επαναφορά φυσικών συνόρων και αυστηρών τελωνειακών ελέγχων μεταξύ της Βόρειας Ιρλανδίας (που θα είναι εκτός ΕΕ ως μέρος του ΗΒ) και της Ιρλανδίας (που θα συνεχίσει να είναι μέλος της ΕΕ). Η επαναφορά των τελωνειακών ελέγχων, ισοδυναμεί με ακύρωση της πετυχημένης Συμφωνίας της Μεγάλης Παρασκευής η οποία υπογράφηκε το 1998 κι έβαλε τέλος στις αιματηρές συγκρούσεις μεταξύ ενωτικών, κατά βάση προτεσταντών που προτιμούν την ένωση με το ΗΒ από τη μια, και ρεπουμπλικάνων κατά βάση καθολικών από την άλλη που επιζητούν την ένωση με την Ιρλανδία. Τυχόν «σκληρή έξοδος» του ΗΒ από την ΕΕ, πέραν των σοβαρότατων προβλημάτων που θα προκαλέσει δεδομένου του υψηλού βαθμού ολοκλήρωσης μεταξύ Ιρλανδίας και ΗΒ (πχ οι μισές εξαγωγές ιρλανδικών γεωργικών προϊόντων καταλήγουν στο ΗΒ) θα «απομακρύνει» τη Βόρεια Ιρλανδία από τη Δημοκρατία της Ιρλανδίας και θα αναζωπυρώσει τις αποσχιστικές τάσεις στη Β. Ιρλανδία.

7. ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΜΕ ΗΒ

Για να δοθεί μια ασφαλής απάντηση στο ερώτημα ποιας μορφής οικονομική σχέση του ΗΒ με την ΕΕ εξυπηρετεί περισσότερο τις ελληνικές μικρομεσαίες επιχειρήσεις πρέπει να προηγηθεί μια συνοπτική επισκόπηση των οικονομικών σχέσεων των δύο χωρών. Στη συνέχεια, οι οικονομικές δοσοληψίες εξετάζονται στο πλαίσιο τεσσάρων διακριτών πεδίων δραστηριότητας: διακρατικό εμπόριο, ξένες άμεσες επενδύσεις, τουρισμός και μετανάστευση.

7.1 Εμπόριο

Το διακρατικό εμπόριο, όπως απεικονίζεται στον Πίνακα 1 και το Διάγραμμα 2 εμφανίζεται σταθερά ελλειμματικό για την Ελλάδα, αν και με διαφορετική ένταση, στο πέρασμα του χρόνου.

Από 1 δισ. ευρώ το εμπορικό έλλειμμα τη δεκαετία του 2000, τείνει προς ισοσκελισμό, φθάνοντας τα - 57 εκ. ευρώ το 2017. Η αιτία βρίσκεται στην μείωση περίπου στο μισό των βρετανικών εξαγωγών προς Ελλάδα, ενώ οι ελληνικές εξαγωγές προς το ΗΒ είναι σταθερές.

Συγκρίνοντας δε τις συνολικές ελληνικές εξαγωγές με τις εξαγωγές προς το ΗΒ, παρατηρούμε ότι σε γενικές γραμμές υπάρχει η ίδια δομή, με τους κλάδους των χημικών και μεταλλικών προϊόντων, των τροφίμων και του μηχανολογικού εξοπλισμού να κρατούν τα σκήπτρα των εξαγωγών (Alogoskoufis, 2016) ⁷.

Πίνακας 1. Διεθνές εμπόριο Ελλάδας - ΗΒ, 2004 -2017, σε ευρώ

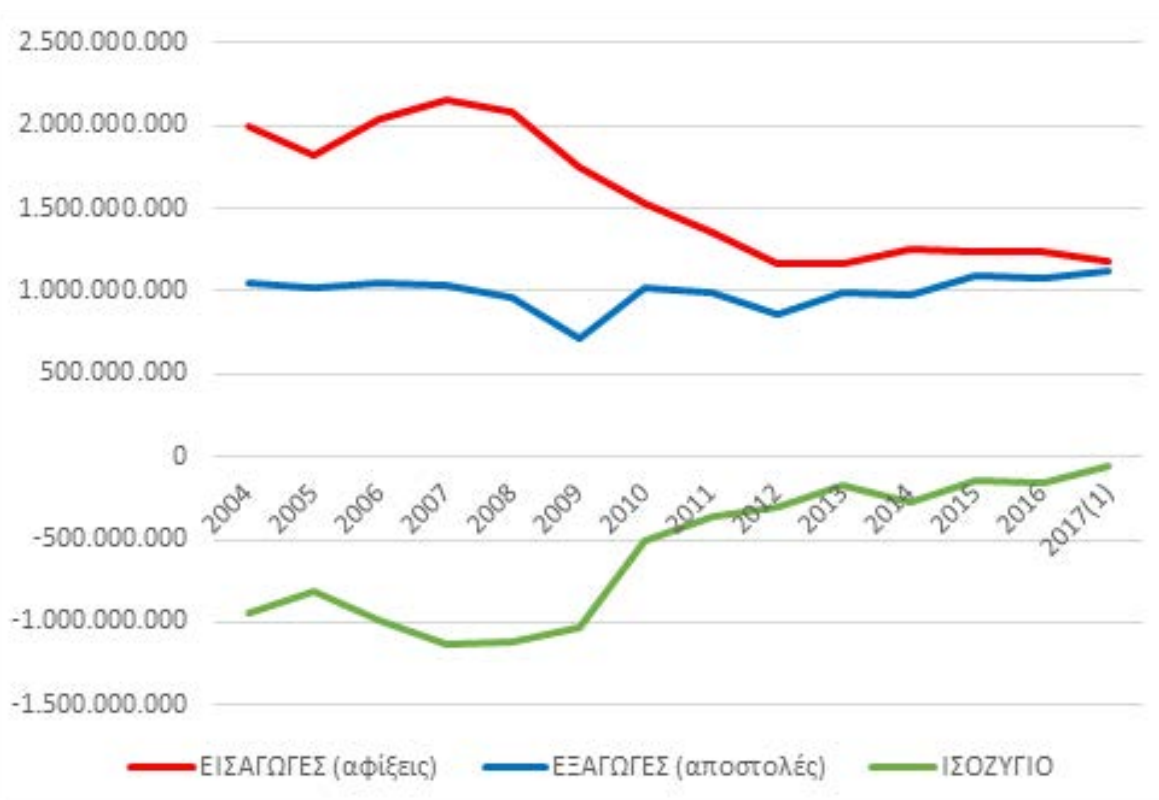
ΕΤΟΣ	ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ (αφίξεις)	ΕΞΑΓΩΓΕΣ (αποστολές)	ΙΣΟΖΥΓΙΟ
2004	1.992.461.327	1.054.507.369	-937.953.958
2005	1.826.391.134	1.018.458.121	-807.933.013
2006	2.041.819.903	1.054.757.114	-987.062.789
2007	2.160.519.880	1.031.799.310	-1.128.720.570
2008	2.078.536.994	955.762.292	-1.122.774.702
2009	1.747.714.318	721.262.855	-1.026.451.463
2010	1.525.985.327	1.020.277.750	-505.707.577
2011	1.353.880.033	996.512.548	-357.367.485
2012	1.169.291.528	860.801.928	-308.489.600
2013	1.168.049.517	993.893.754	-174.155.763
2014	1.251.099.530	979.769.442	-271.330.088
2015	1.237.070.089	1.096.587.364	-140.482.725
2016	1.231.037.811	1.076.444.263	-154.593.548
2017(1)	1.182.474.385	1.125.829.269	-56.645.116

(1) Προσωρινά στοιχεία

Πηγή: Διεύθυνση Στατιστικών Τομέα Εμπορίου και Υπηρεσιών, Τμήμα Στατιστικών Εξωτερικού Εμπορίου

⁷ Μια από τις μεγαλύτερες αποκλίσεις παρατηρείται για παράδειγμα στα ορυκτά, που ενώ στο σύνολο των ελληνικών εξαγωγών αντιπροσωπεύουν το 36% οι εξαγωγές προς το ΗΒ ανέρχονται στο 8,6% του συνόλου.

Διάγραμμα 2. Διεθνές εμπόριο Ελλάδας - ΗΒ, 2004 -2017, σε ευρώ

Στο Παράρτημα που είναι αναρτημένο στην ιστοσελίδα του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, παρουσιάζονται αναλυτικότερα το ελληνοβρετανικό εμπόριο (εισαγωγές, εξαγωγές και ισοζύγιο) α) κατά διψήφιο κωδικό (Πίνακας 7 Παραρτήματος) β) κατά διψήφιο κωδικό έχοντας ιεραρχήσει εκείνα τα προϊόντα στα οποία η Ελλάδα έχει τις μεγαλύτερες εξαγωγές (Πίνακας 8 Παραρτήματος) και τέλος γ) κατά τετραψήφιο κωδικό (Πίνακας 9 Παραρτήματος).

7.2 Άμεσες Ξένες Επενδύσεις

Οι Άμεσες Ξένες Επενδύσεις από το ΗΒ το 2016 ανέρχονταν σε μισό περίπου δισ. ευρώ, σε όρους αποθέματος (Πίνακας 4 Παραρτήματος), καταλαμβάνοντας τη 10η θέση, μετά από Ολλανδία, Λουξεμβούργο, Γερμανία, Γαλλία, Ελβετία, Βέλγιο, Ιταλία, Ισπανία και ΗΠΑ. Σε όρους ροής το 2017 οι Άμεσες Ξένες Επενδύσεις κατοίκων στο εξωτερικό ήταν αρνητικές, - 169 εκ. ευρώ, και μη κατοίκων στην Ελλάδα θετικές, κατά 791 εκ.

ευρώ, αντιπροσωπεύοντας το 22% του συνόλου των καθαρών Άμεσων Ξένων Επενδύσεων στην Ελλάδα (Πίνακες 5 και 6 Παραρτήματος).

7.3 Τουρισμός

Ο τουρισμός επηρεάζεται σημαντικά από τις αφίξεις από το ΗΒ, που αποτελεί σταθερά την χώρα η οποία έστειλε στην Ελλάδα τους περισσότερους τουρίστες, μέχρι το 2016, όπως φαίνεται στον Πίνακα 2. Έκτοτε αυξήθηκαν φθάνοντας από 1,841 εκ. τουρίστες το 2016 (σε σύνολο 14 εκ. αφίξεων σε καταλύματα ξενοδοχειακού τύπου και κάμπινγκ ή 14%) τα 1,989 εκ. το 2017, χωρίς όμως να καταφέρει να ξεπεράσει την αύξηση που παρατηρήθηκε από τη Γερμανία.

Σταθερά στη δεύτερη θέση βρίσκεται το ΗΒ και σε ό,τι αφορά τις ταξιδιωτικές εισπράξεις που καταγράφει η Ελλάδα κι οι οποίες κυμαίνονται την τελευταία 3ετία γύρω στα 2 δισ. ευρώ ετησίως, όπως φαίνεται στον Πίνακα 3.

Πίνακας 2. Αφίξεις αλλοδαπών στην Ελλάδα σε καταλύματα ξενοδοχειακού τύπου και κάμπινγκ την τελευταία 4ετία

	2017		2016		2015		2014	
	Αφίξεις	% επί αφίξεων	Αφίξεις	% επί αφίξεων	Αφίξεις	% επί αφίξεων	Αφίξεις	% επί αφίξεων
Γενικό σύνολο	15.065.146	100	13.199.674	100,00	12.948.606	100	12.081.762	100
Ηνωμένο Βασίλειο	1.989.262	13,2	1.841.946	13,95	1.661.246	12,83	1.431.851	11,85
Γερμανία	2.054.654	13,6	1.723.460	13,06	1.527.719	11,80	1.416.021	11,72
Γαλλία	1.164.128	7,7	1.057.568	8,01	1.077.032	8,32	929.772	7,70
Ρωσία	847.624	5,6	747.960	5,67	706.999	5,46	1.041.115	8,62
ΗΠΑ	845.424	5,6	690.886	5,23	764.699	5,91	628.161	5,20

Πίνακας 3. Κατανομή ταξιδιωτικών εισπράξεων κατά χώρα προέλευσης (σε εκ. ευρώ) 2013-2017

	2017		2016		2015		2014		2013	
	Έσοδα	% Στο σύνολο	Έσοδα	Στο σύνολο	Έσοδα	% Στο σύνολο	Έσοδα	% Στο σύνολο	Έσοδα	% Στο σύνολο
Γενικό Σύνολο	14.630	100	13.207	100	14.126	100	13.393	100	12.152	100
Γερμανία	2.553	17	2.128	16	2.245	16	1.995	15	1.900	16
ΗΒ	2.065	14	1.944	15	2.020	14	1.553	12	1.355	11
Γαλλία	994	7	889	7	1.194	8	1.129	8	906	7
ΗΠΑ	814	6	728	6	943	7	655	5	569	5
Ιταλία	753	5	722	5	833	6	704	5	600	5
Ολλανδία	640	4	481	4	439	3	435	3	410	3
Ρωσία	418	3	436	3	421	3	1.157	9	1.339	11

Πηγή: Στατιστικό Δελτίο Οικονομικής Συγκυρίας, Τράπεζα Ελλάδας

7.4 Μετανάστευση

Η μετανάστευση προς το ΗΒ γνώρισε απότομη αύξηση στη διάρκεια της κρίσης. Με βάση επίσημες βρετανικές πηγές οι νέοι επιστήμονες που κατά κύριο λόγο μετανάστευσαν στο ΗΒ από

το 2008 ως το 2016 ξεπερνούν τους 60.000. Επίσης, οι φοιτητές από την Ελλάδα που σπουδάζουν στην ΜΒ, με βάση προφορική απάντηση που μας έδωσε το Βρετανικό Συμβούλιο σε σχετική ερώτηση, ανέρχονται γύρω στους 11.000.

8. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Κατόπιν όλων των παραπάνω, που περιγράφουν με σχετική πληρότητα τις οικονομικές σχέσεις των δύο χωρών, συνάγεται ότι οι ελληνικές επιχειρήσεις έχουν έντονο οικονομικό ενδιαφέρον για τις εξελίξεις στο ΗΒ και κατ' επέκταση για τους όρους εξόδου του από την ΕΕ. Σε αυτό το πλαίσιο, ανάμεσα σε όλα τα πιθανά σενάρια που εκτέθηκαν στο Κεφ. 3 του παρόντος, το «ήπιο Brexit» θα προκαλέσει τις μικρότερες δυνατές αναταράξεις και συνακόλουθα κόστη στις επιχειρήσεις που συναλλάσσονται με το ΗΒ και τα νοικοκυριά που καλούνται να διεκπεραιώσουν εισαγωγές κι εξαγωγές, μεταφορές κεφαλαίων, μεταβιβάσεις μικροποσών, τραπεζικές συναλλαγές κ.ά.

Σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, οι τάσεις ανάσχεσης του ελεύθερου εμπορίου και επανεμφάνισης του προστατευτισμού, ξεπερνούν κατά πολύ τα γεωγραφικά όρια της ευρωπαϊκής ηπείρου.

Συμπυκνώνονται δε σε ένα ανερχόμενο κύμα εμπορικού προστατευτισμού, που περιλαμβάνει εσχάτως ακόμη και επιλεκτικούς τιμωρητικούς δασμούς, όπως έχει συμβεί με πρωτοβουλία της αμερικανικής κυβέρνησης σε βάρος της Κίνας, της ΕΕ, του Μεξικού, του Καναδά και άλλων χωρών. Αυτή η τάση διευκολύνθηκε στην υλοποίησή της και βρήκε απήχηση στην κοινωνία, επειδή η απελευθέρωση του εμπορίου ποτέ δεν συνδέθηκε με αυστηρούς και δεσμευτικούς κανόνες στη φορολογία, τις εργασιακές σχέσεις, τις αμοιβές και το ρυθμιστικό πλαίσιο, που αφορά την ύπαρξη κράτους δικαίου το οποίο θα προστατεύει το περιβάλλον, τους αρχαιολογικούς θησαυρούς, τη βιώσιμη ανάπτυξη, κ.λπ. Αντίθετα, η απελευθέρωση του εμπορίου, όπως φάνηκε κι εντός της ΕΕ μετά τις διευρύνσεις προς τα ανατολικά, διευκόλυνε έναν «αγώνα προς τα κάτω» σε όλες τις διαστάσεις της κοινωνικής πολιτικής και του κοινωνικού κράτους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Ρόντρικ, Ν. (2012), *Το παράδοξο της παγκοσμιοποίησης*. Αθήνα: Κριτική.

HM Government (2018), *Η μελλοντική σχέση ανάμεσα στο Ηνωμένο Βασίλειο και την Ευρωπαϊκή Ένωση* https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/727811/Executive_Summary_-_GREEK.pdf

Reuters, (2018, 1 Αυγούστου), «Εφιάλτης» για τις βιομηχανίες αυτοκινήτων το σκληρό Brexit, *Καθημερινή* <http://www.kathimerini.gr/977842/article/oikonomia/die8nhs-oikonomia/efalths-gia-tis-viomhxanies-aytokinhtwn-to-sklhro-brexit>

Ξενόγλωσση

Alogoskoufis G. (2016), "Greece and the Upcoming Brexit Negotiations", σε: Wyplosz Ch. (ed.) *What to do with the UK? EU perspectives on Brexit*, London: CEPR Press, σελ. 53-59.

Baldwin R. (2016) Introduction σε Baldwin R. (ed.) *Brexit Beckons: Thinking ahead by leading economists*, London: VoxEU.org Book, CEPR Press, σελ.: 115-119, σελ. 1-20.

Costinot, A. & Rodriguez-Clare, A. (2014), "Trade Theory with Numbers: Quantifying the Consequences of Globalization", *Handbook of International Economics*, vol. 4, chap. 0, σελ. 197-261. Elsevier.

Dhingra, S. Huang, H. Ottaviano, G. Pessoa, J.P. Sampson, T. and Van Reenen (2017). "The Costs and Benefits of Leaving the EU: Trade Effect". *Centre for Economic Performance, Discussion Paper No 1478, ISSN 2042-2695*, London School of Economics and Political Science.

Eaton, J. & Kortum S. (2002). "Technology, Geography and Trade", *Econometrica* 70(5), σσ. 1741-1779.

European Commission (2018), *Preparing for the withdrawal of the United Kingdom from the European Union on 30 March 2019*, <https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/communication-preparing-withdrawal-brexit-preparedness.pdf>, σελ. 7.

Hopkin J. (2018, July 24), "Will Brexit Bring Down Theresa May's Government? The Chequers Plan and its Discontents", *Foreign Affairs*, <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-kingdom/2018-07-24/will-brexit-bring-down-theresa-mays-government>

IMF (2018), Euro Area Policies: 2018 Article IV Consultation – Press Release; Staff Report; and Statement by the Executive Director for Member Countries, International Monetary Fund, European Dept., <http://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2018/07/18/Euro-Area-Policies-2018-Article-IV-Consultation-Press-Release-Staff-Report-and-Statement-by-46096>

- Krugman, P. (2018, July 10), "Brexit Meets Gravity", *The New York Times*.
- May, T. (2017, January 17). "Lancaster House Speech", *Theresa May's Brexit speech in full*. Aváκtnon anó <http://www.telegraph.co.uk/news/2017/01/17/theresa-mays-brexit-speech-full/>
- McMahon, M. (2016), "The implications of Brexit for the City", σε Baldwin, R. (ed.) *Brexit Beckons: Thinking Ahead by leading economist*, London: CEPR Press, σελ. 95-101.
- Norwegian Government, (2017) *Norway's financial contribution* <https://www.regjeringen.no/en/topics/european-policy/Norways-relations-with-Europe/financil-contribution/id684932/>
- Peter, C. (2018, July 31), "No-deal Brexit fears spark warning of UK car crash", *Financial Times*, <https://www.ft.com/content/ff132524-9411-11e8-b747-fb1e803ee64e>
- Petrongolo P. (2016), "Brexit and the UK Labour Market", σε Baldwin R. (ed.) *Brexit Beckons: Thinking ahead by leading economists*, London: VoxEU.org Book, CEPR Press, σελ.: 115-119.
- Shaikh, A. (2004), "The economic mythology of the neoliberalism", σε: Alfredo Saad Filho, (ed.), *Neoliberalism: A critical reader*, London: Pluto Press, σελ. 50-58.
- Shields, M. (2017, November 23). "Swiss pledge more funds for EU budget, progress on treaty", *Reuters*, <https://www.reuters.com/article/us-swiss-eu-juncker/swiss-pledge-more-funds-for-eu-budget-progress-on-treaty-idUSKBN1DN1A1>
- Webb D. & Keep M. (2016), "In Brief: UK-EU economic relations", *House of Commons Library*, Number 06091, <https://researchbriefings.parliament.uk/ResearchBriefing/Summary/SN06091#fullreport>
- What is the EU's customs union and why is it central to Brexit? (2018), *The Economist*, <https://www.economist.com/britain/2018/03/01/what-is-the-eus-customs-union-and-why-is-it-central-to-brexit>

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΜΙΚΡΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ • ΓΕΝΙΚΗ ΣΥΝΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΩΝ ΒΙΟΤΕΧΝΩΝ ΕΜΠΟΡΩΝ ΕΛΛΑΔΑΣ
Αριστοτέλους 46 104 33, Αθήνα | Τ: 210 8846852 | F: 210 8846853 | info@imegsevee.gr | www.imegsevee.gr

Το παρόν ερευνητικό κείμενο εκπονήθηκε στο πλαίσιο της Πράξης «Παρεμβάσεις της ΓΣΕΒΕΕ για τη συστηματική παρακολούθηση και πρόγνωση αλλαγών του παραγωγικού και επιχειρηματικού περιβάλλοντος των μικρομεσαίων επιχειρήσεων» με κωδικό ΟΠΣ 5003864, του Επιχειρησιακού Προγράμματος Ανταγωνιστικότητα, Επιχειρηματικότητα και Καινοτομία (ΕΠΑΝΕΚ), με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης